

УДК 343.23

ВИДИ ОБСТАНОВКИ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ

Маслова О.О., аспірант
кафедри кримінального права № 1
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню обстановки вчинення злочину та її видів. Военний стан, надзвичайний стан, інші надзвичайні події аналізуються у якості окремих, самостійних видів обстановки вчинення злочинів. Визначається вплив обстановки вчинення злочину на його суспільну небезпечність.

Ключові слова: *обстановка вчинення злочину, види обстановки вчинення злочину, военний стан, бойова обстановка, надзвичайний стан, надзвичайні події, значення обстановки вчинення злочину.*

Статья посвящена исследованию обстановки совершения преступления и ее видов. Военное положение, чрезвычайное положение, другие чрезвычайные события анализируются в качестве отдельных, самостоятельных видов обстановки совершения преступлений. Определяется влияние обстановки совершения преступления на его общественную опасность.

Ключевые слова: *обстановка совершения преступления, виды обстановки совершения преступления, военное положение, боевая обстановка, чрезвычайное положение, чрезвычайные происшествия, значение обстановки совершения преступления.*

Maslova O.O. TYPES OF SITUATION OF COMMISSION OF CRIME ON UKRAINIAN CRIMINAL LAW

The article is devoted to research of situation of commission of crime and its kinds. A martial law, state of emergency, other emergency events, are analyzed as separate, independent types of situation of committing crime. Influence of situation of commission of crime is determined on its public danger.

Key words: *situation of commission of crime, types of situation of commission of crime, martial law, battle situation, emergency situation, emergency events, values of situation of commission of crime.*

Ступінь розробленості проблеми. Серед науковців дослідженням питання про обстановку вчинення злочину займалися А.Г. Василяді, Н.Ф. Кузнецова, В.М. Кудрявцев, Г.О. Крігер, А.В. Наумов, М. І. Панов, М.С. Таганцев та О.Ш. Якупов.

Мета статті – визначення поняття обстановки вчинення злочину, а також окремих її видів.

Виклад основного матеріалу. Кримінальний кодекс України (далі – КК) не містить визначення обстановки вчинення злочину, а лише вказує на окремі її види в нормах Загальної частини або в диспозиціях конкретних кримінально-правових норм Особливої частини. Зокрема в п. ст. 67 КК йдеться про три види обстановки, які винний може використовувати для вчинення злочину. До них належать: 1) военний стан; 2) надзвичайний стан; 3) інші надзвичайні події. У п. 8 ст. 41 КК 1960 року тотожна обставина була передбачена, як «вчинення злочину з використанням умов суспільного лиха». Під «суспільним лихом» розумілись події суспільного життя або явища природи, що створюють небезпеку для життя, здоров'я або майна багатьох людей: війна, землетрус, повінь, пожежа, епідемія, аварія тощо. Очевидно, що зміст цієї обтяжуючої обставини за чинним кримінальним законодавством не змінився, оскільки обтяжуючими обставинами визнаються ті ж події суспільного життя.

У розділі XIX КК «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби використовуються такі види обстановки, як «военний стан», «бойова обстановка», «збройний конфлікт».

Визначення поняття *воєнного стану*, порядок та підстави його введення та скасування передбачені ЗУ від 06 квітня 2000 року № 1647-III «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року, а також абз. 11 ст. 1 ЗУ «Про оборону України» від 6 грудня 1991 року № 1932-XII, военний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

В кримінально-правовій доктрині Х.М. Ахметшин і А.А. Тер-Акопов [1, с. 51] дають таке визначення поняттю «военний стан», яке фактично збігається з його військово-енциклопедичним змістом. Военний стан – період, коли держава перебуває в стані війни з іншою країною. Стан війни виникає з моменту її оголошення вищим органом державної влади або з моменту фактичного початку воєнних дій.

У свою чергу стан війни визначається як припинення державою (групою держав) мирних відносин з моменту оголошення стану

війни чи фактичного початку воєнних дій до закінчення воєнних дій і укладення між ними мирного договору.

Інший автор А.В. Лещев [2, с. 56] розглядає «воєнний стан» з кримінально-правової точки зору як факультативну ознаку об'єктивної сторони складу злочину, розкриваючи його поняття через суспільну небезпеку злочину. Він визнає військовим часом «період часу, який характеризується зростанням суспільної небезпеки окремих злочинів». Щоправда, в цьому визначенні не вказується, у зв'язку з чим виникає воєнний стан, тому воно носить дещо узагальнений характер.

Діяння вчинене в певних умовах місця і часу може не мати тієї міри суспільної небезпеки, яка буде властива йому за інших умов. В окремих випадках обстановка вчинення злочину є ознакою певного складу злочину і, отже, впливає на кваліфікацію злочину і визначення міри покарання.

Наприклад, військові злочини, вчинені під час ведення війни, більш небезпечні і можуть завдати набагато більшої шкоди, ніж в мирний час, зокрема дезертирство, невиконання наказу.

Використання законодавцем таких ознак, як «збройний конфлікт», «військові дії» і «бойова обстановка», не свідчить про їх збіг або тотожність.

При співвідношенні термінів «збройний конфлікт» і «бойова обстановка» варто відзначити, що «збройний конфлікт» – більш широке поняття, а «бойова обстановка» є його змістовною частиною. Збройний конфлікт – це будь-яке зіткнення, протиборство, форма вирішення протиріч між державами, народами, соціальними групами із застосуванням військової сили [3, с. 310]. Ці положення повністю відповідають Женевським конвенціям 1949 року [4, с. 98], ратифікованих Україною 3 липня 1954 року, в яких є аналогічна класифікація збройних конфліктів: збройні конфлікти, що мають міжнародний характер, і збройні конфлікти, що не носять міжнародного характеру і виникають на території однієї з договірних держав.

На думку В.П. Панова, ознака «збройний конфлікт» стала вживатися в міжнародних документах з ряду причин. По-перше, тільки після Другої світової війни сталося понад сто п'ятдесят збройних сутичок міжнародного і неміжнародного характеру. По-друге, абсолютна більшість збройних зіткнень відбувалася всередині держав у вигляді революційних переворотів, озброєних заколотів, повстань, релігійних зіткнень та інших форм громадянських війн, які також не вкладалися в традиційні рамки війн. По-третє, в особливу групу виділилася національно-визвольна боротьба народів проти колоніалізму, що супроводжувалася збройними сутичками з представниками метрополій [5, с. 158–159].

З одного боку, внутрішній збройний конфлікт – це кризова форма надзвичайної ситуації соціально-політичного характеру, підставами виникнення якої можуть бути як конфлікти різного виду (економічні, політичні, міжнаціональні, релігійні і т. д.), так і надзвичайні обставини кримінального характеру.

З іншого боку, внутрішній збройний конфлікт є формою вирішення протиріч між соціальними утвореннями із застосуванням силових методів.

Загальними ознаками збройного конфлікту є: 1) характер конфлікту проявляється через сторони останнього (міжнародний – сторонами є Україна й інша держава; внутрішньодержавний – однією стороною є Збройні Сили України та інші законні формування, а іншою – незаконні збройні або воєнізовані формування); 2) ситуаційна – зіткнення із застосуванням зброї законних і незаконних збройних або/і воєнізованих формувань при наявності конфлікту інтересів; 3) територіальна – територія України (на державному кордоні або всередині країни); 4) часова – період здійснення зіткнення таких формувань із застосуванням зброї.

Вивчення проблеми обстановки вчинення злочину в зоні збройного конфлікту в рамках ознаки складу злочину і вироблення її визначення вказує на необхідність аналізу різних понять і положень кримінального права. По-перше, слід ознайомитися зі змістом відомих українському кримінальному праву понять, які характеризують збройний конфлікт або мають до нього відношення. До таких можна віднести: «воєнний стан», «час бою», «район бойових дій», а також різновиди самої обстановки («бойова обстановка», «військові дії», «бойові дії», «бойові умови», «бій» і т. д.). У зв'язку з цим, наприклад, С.В. Маліков [6, с. 12] пропонує розглянути в першу чергу ряд сполучених з названими поняттями, серед яких – надзвичайні обставини, надзвичайні умови, надзвичайні міри, для визначення яких слід звернутися, насамперед, до їх етимологічного змісту.

У військовій енциклопедії [7, с. 684, 685, 351] «надзвичайний» тлумачиться як винятковий, непередбачений, а «умова» – як обстановка, в якій відбувається що-небудь. У свою чергу, одне із значень терміну «обставина» – умова, що визначає положення, існування чого-небудь, обстановка. А сама обстановка – положення, обставина, умова існування чого-небудь. Отже, можна стверджувати, що бойова обстановка, бойові умови, бойова обставина мають одне смислове вираження. Термін «міра» означає сукупність дій, засобів для здійснення чого-небудь.

Спільною для понять «бойові дії», «бойова обстановка» є категорія «бойовий» – тобто яка стосується ведення бою або війни, дуже близька до поняття «надзвичайний». Таким чином, «бойові дії» можна визначити як надзвичайні обставини, як діяльність, що є причиною виникнення та існування надзвичайних умов. У свою чергу, «бойову обстановку» можна охарактеризувати як сукупність надзвичайних (бойових) умов, за яких щось відбувається. Безсумнівний інтерес викликає і те, який зміст вкладає в ці поняття наука, яка оперує великою кількістю специфічних і тільки їй притаманних понять.

Існує кілька, часом навіть діаметрально протилежних, точок зору на зміст понять «військові дії» і «бойові дії». Так, укладачі військового енциклопедичного словника досить

довільно визначають військові дії як організоване застосування сил і засобів для виконання бойових завдань частинами, з'єднаннями, об'єднаннями всіх видів Збройних сил на суші, у повітрі й на морі [7, с. 127]. Укладці словника не бачать відмінності між цими двома поняттями, оскільки вони фактично об'єднали їх в одне, вклавши у визначення поняття «військові дії» зміст терміну «бойові дії». І мабуть не випадково у військовому енциклопедичному словнику немає визначення останнього.

Прийнятним видається визначення бойових дій, наведене у військовій енциклопедії, де під бойовими діями розуміється «організоване застосування сил і засобів для виконання поставлених бойових завдань частинами, з'єднаннями та об'єднаннями всіх видів Збройних сил. Бойові дії ведуться у формі боїв, битв, операцій, ударів у будь-яку пору року у добу на землі, в повітрі та на морі».

Основна відмінність поняття «військові дії» від поняття «бойові дії» полягає в тому, що військові дії ведуться на стратегічному рівні – на рівні фронтів у формі стратегічних операцій, а бойові дії ведуться на оперативному, оперативно-тактичному і тактичному рівнях частинами, з'єднаннями, об'єднаннями (до армії (корпусу) включно) у формі бойових ударів, битв, армійських (корпусних) операцій.

З цього випливає, що поняття «військові дії» є більш об'ємним, ніж поняття «бойові дії», яке входить в якості складової частини в перше як одна з форм ведення військових дій.

Суть інших близьких до них за значенням категорій, використовуваних у кримінальному праві, військова енциклопедія розкриває наступним чином: «район бойових дій» – район збройного зіткнення протиборчих сторін або район оперативного та бойового застосування збройних сил у районі операції або між операціями для вирішення оперативно-тактичних завдань, що включають в себе бої, удари, маневр, які можуть вестися різними засобами. У свою чергу, «бій» – основна форма тактичних дій військ, організоване збройне зіткнення з'єднань, частин, що являє собою узгоджені за метою, місцем і часом удари, вогонь і маневр. Проводиться з метою знищення противника та виконання інших бойових завдань в обмеженому районі протягом короткого часу.

Що ж стосується визначення поняття «бойова обстановка», найбільш близького за своїм змістом «обстановці збройного конфлікту», то всіма дослідниками воно розуміється однозначно.

У словнику основних військових термінів [8, с. 27] бойова обстановка визначається як сукупність різних факторів і умов до певного терміну, у яких вчиняється підготовка та здійснюється ведення бою або операції. Військова енциклопедія дає в цілому аналогічне, проте точніше формулювання поняття «бойова обстановка», яка являє собою сукупність факторів і умов, в яких здійснюється підготовка та ведення бою. Бойова обстановка складається в тому чи іншому районі в певний період часу, може сприятливо впливати на підготовку і ведення бойових дій, полег-

шуючи або ускладнюючи військам виконання бойового завдання.

Теорія кримінального права в усі часи відносила досліджувану обстановку (бойову обстановку) до числа кваліфікуючих ознак складів військових злочинів. При цьому у визначення поняття «бойова обстановка», розглянутого в кримінально-правовому розрізі, автори вкладають різний зміст. Так, ряд авторів обмежують бойову обстановку знаходженням в безпосередньому зіткненні з противником тільки військової частини. На думку В.М. Чхиквадзе і М.О. Савицького [9, с. 46], «бойова обстановка» припускає знаходження військової частини в безпосередньому зіткненні і близькості з ворожими військами. Вона може створюватися не тільки на фронті, але і в тилу (наприклад, під час повітряних нальотів, десантів і т. д.) і мати місце не тільки у воєнний, але й у мирний час, коли, наприклад, частина виконує яке-небудь бойове завдання. В.А. Владимиров [10, с. 533] під бойовою обстановкою розуміє обстановку, коли військова частина знаходиться в безпосередньому зіткненні з противником або приготуванні до виконання бойового завдання, як під час війни, так і в мирний час. Схожої точки зору дотримується і Н. П. Смирнова [11, с. 97], яка вважає, що бойова обстановка – це така обстановка, при якій військова частина, виконуючи бойове завдання, знаходиться в безпосередньому зіткненні з противником.

В примітці до ст. 402 КК наведено законодавче визначення «бойової обстановки», під якою слід розуміти обстановку наступального, оборонного чи іншого загальновійськового, танкового, протиповітряного, повітряного, морського тощо бою, тобто безпосереднього застосування військової зброї і техніки стосовно військового супротивника або військовим супротивником. Обстановка бою, в якому бере участь військо з'єднання, частина (корабель) або підрозділ, розпочинається і закінчується з наказу про вступ у бій (припинення бою) або з фактичного початку (завершення) бою.

Воєнний стан та бойова обстановка є кваліфікуючими ознаками вісімнадцяти військових злочинів, передбачених КК: ч. 3 ст. 402 «Непокоря»; ч. 2 ст. 403 «Невиконання наказу»; ч. 3 ст. 404 «Опір начальників або примушування його до порушення службових обов'язків»; ч. 3 ст. 405 «Погроза або насильство щодо начальника»; ч. 4 ст. 407 «Самовільне залишення військової частини або місця служби»; ч. 3 ст. 408 «Дезертирство»; ч. 3 ст. 409 «Ухилення від військової служби шляхом самоскалічення або іншим способом»; ч. 3 ст. 410 «Викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем»; ч. 3 ст. 411 «Умисне знищення або пошкодження військового майна»; ч. 3 ст. 413 «Втрата військового майна»; ч. 2 ст. 418 «Порушення статутних правил вартової служби чи патрулювання»; ч.3 ст. 419 «Порушення

правил несення прикордонної служби»; ч. 3 ст. 420 «Порушення статутних правил несення бойового чергування»; ч. 2 ст. 421 «Порушення статутних правил внутрішньої служби»; ч. 3 ст. 425 «Недбале ставлення до військової служби»; ч. 3 ст. 426 «Бездіяльність військової влади»; ч. 5 ст. 426(1) «Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень»; ч. 2 ст. 428 «Залишення військового корабля, що гине».

У свою чергу, *надзвичайний стан* є особливим правовим режимом, що встановлюється в Україні або окремих її місцевостях у зв'язку з техногенними або природними лихами загальнодержавного масштабу, які створюють загрозу для життя і здоров'я людей.

Поняття надзвичайного стану міститься у ст. 1 ЗУ «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 року № 1550-III, надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства, і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до цього Закону повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Єдиного розуміння поняття надзвичайного стану в юридичній літературі немає. «Надзвичайний» визначається як дуже сильний за ступенем свого виявлення та не схожий на інші; винятковий [12, с. 66]. «Стан» слід визначати як: 1) сукупність обставин, положення, обстановку; 2) сукупність обставин, умов, що створюють ті або інші відносини, обстановку або положення; 3) сукупність умов і обставин, що створюють певне становище, викликають ті чи інші взаємини людей, стан, положення, обстановку [13, с. 643].

Найбільш доцільним бачиться використання поняття «обстановка», під якою слід розуміти сукупність умов та факторів, які виникають на конкретній території, що надасть можливість відмежовувати терміни «надзвичайний стан» та «надзвичайна ситуація».

На думку Б.П. Кондратова [14, с. 84] надзвичайна ситуація – це обстановка на певній території, що склалася в результаті небезпечного природного, техногенного або соціального явища, створює загрозу життєво важливим інтересам особи, суспільства і держави та вимагає застосування невідкладних заходів правового, економічного, організаційного та іншого характеру.

Відповідно до ст. 2 Кодексу цивільного захисту України надзвичайна ситуація – обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності [15].

Отже, надзвичайна ситуація як особливий (надзвичайний) вид суспільних відносин, складається в результаті виникнення надзвичайних обставин, що у свою чергу тягне настання умов, які використовує особа при вчиненні злочину, характер її дій буде обумовлений об'єктивною обстановкою, в якій вона знаходиться на момент вчинення злочину. Тобто основний зміст надзвичайної ситуації складає обстановка, в якій знаходяться органи державної влади і місцевого самоврядування, підприємства, установи і організації, населення і сама особа, що використовує ці дестабілізуючі умови для вчинення суспільно небезпечного діяння. Державний класифікатор надзвичайних ситуацій № 019:2010 [16] окреслює надзвичайні ситуації: 1) техногенного характеру; 2) природного характеру; 3) соціального характеру; 4) воєнного характеру.

Під *іншими надзвичайними подіями* слід розуміти менш глобальні за характером і масштабами події, ніж воєнний чи надзвичайний стан, запроваджений у країні. До інших надзвичайних подій може бути віднесено пожежу у багатоповерховій будівлі, велику аварію або страйк на підприємстві та інше.

Кримінально-правове значення обстановки вчинення злочину, обумовлене її здатністю впливати на суспільну безпеку злочину, полягає в тому, що вона може перетворювати відповідне злочинне діяння в його кваліфікований вид. Вчинення військового злочину в умовах воєнного стану або в бойовій обстановці має підвищений ступінь суспільної небезпеки, і тому з нього встановлюється суворіше покарання. За всі злочини, кваліфікуючою або обов'язковою ознакою об'єктивної сторони яких є «воєнний стан» чи «бойова обстановка», передбачено основне покарання у вигляді позбавлення волі. При цьому альтернативних, менш суворих видів покарань санкції статей не встановлюють.

З точки зору індивідуалізації відповідальності слід звернути увагу на ті випадки, коли обстановка, що склалася, спотворює уявлення суб'єкта про те, що відбувається, не дає можливості правильно контролювати свої вчинки і тим самим сприяє настанню злочинного результату. Це характерно для злочинів, вчинених з необережності, де завжди необхідно встановлювати, чи мала особа в обставині, що склалася, можливість передбачити настання злочинних наслідків.

Незвична обстановка може дезорієнтувати особу, порушити її контроль над своїми діями, і внаслідок цього особа може скоїти злочин. Якщо особа не залежала від конкретної обстановки, в якій діяла, то тим менше вимушеним був її вчинок, а отже – більшим ступінь її вини і відповідальності.

Висновки. Таким чином, викладене дозволяє зробити наступні висновки:

1. Обстановка «як кримінально-правова категорія» є об'ємною і неоднорідною. Саме тому обстановку слід досліджувати у двох аспектах: в широкому – як кримінально-правову категорію і вузькому – як факультативну ознаку об'єктивної сторони.

2. Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

3. Збройний конфлікт – це кризова форма надзвичайної ситуації соціально-політичного характеру, підставами виникнення якої можуть бути як конфлікти різного виду (економічні, політичні, міжнаціональні, релігійні і т. д.), так і надзвичайні обставини кримінального характеру.

4. Бойова обстановка – це сукупність різних факторів і умов до певного терміну, у яких вчиняється підготовка та здійснюється ведення бою або операції.

5. Військові дії – це стратегічні дії Збройних сил із розгрому противника на суші, у повітрі й на морі, які можуть здійснюватися у формі стратегічних операцій зі стратегічного розгортання Збройних сил.

6. Надзвичайний стан – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводиться в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до

цього Закону повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

7. Інші надзвичайні події – це менш глобальні за характером і масштабами події, ніж воєнний чи надзвичайний стан. До інших надзвичайних подій може бути віднесено пожежу у багатопверховій будівлі, велику аварію або страйк на підприємстві та інше.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахметшин Х.М., Тер-Акопов А.А. Советское уголовное право. – М.: Военный институт, 1978. – 287 с.
2. Лещев А.В. Военное время как факультативный признак объективной стороны составов преступлений против военной службы // Вестник Российского нового университета. Серия «Юриспруденция». Исследование права в негосударственном образовательном учреждении. Вып. 1. / Под ред. А.Ю. Шумилова. – М.: РосНОУ, 2003. С. 54–56.
3. Советская военная энциклопедия. В 8-ми томах. Т. 2/ под. общ. ред. Н.В. Огаркова. – М.: Воениздат, 1979. – 654 с.
4. Женевская конвенция от 12 августа 1949 года и Дополнительные протоколы к ней. – М.: Международный комитет Красного Креста, 1997. – 543 с.
5. Панов В.П. Международное уголовное право / В.П. Панов. – М.: Инфа – М, 1997. – 320 с.
6. Маликов С.В. Расследование преступлений в боевой обстановке (правовое обеспечение, организация, методика): Дисс. к. ю. н.: 12.00.08/ С.В. Маликов; Воен. ун-т. – М., 1998. – 210 с.
7. Военный энциклопедический словарь. В 3-х томах. – М.: Воениздат, 1997. Т. 1. – 546 с.
8. Словарь основных военных терминов / под ред. С.Н. Красильникова. – М.: Воениздат, 1965. – 248 с.
9. Чхиквадзе В.М., Савицкий М. Положение о воинских преступлениях (комментарий) / под ред. И.Т. Голякова. – Ашхабад: Академия, 1943. – 202 с.
10. Владимиров В.А. Советское уголовное право. Часть Особенная. /В.А. Владимиров – М.: Юрид. Лит., 1979. – 587 с.
11. Смирнова Н.Н. Актуальные проблемы уголовной ответственности военнослужащих /Н.Н. Смирнова // Ученые записки юрид. ф-та. Вып. 2: Актуальные проблемы юриспруденции в условиях становления правовой системы России. – СПб.: Санкт-Петербургский гуманитарный университет профсоюзов, 1997. С. 97–99.
12. Словник української мови : в 11 т. – 1974. – Т. 5. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://sum.in.ua/> / надзвичайний.
13. Словник української мови : в 11 т. – 1978. – Т. 9. – [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://sum.in.ua/> стан.
14. Кондратов Б.П. Общественная безопасность и административно-правовые средства ее обеспечения: Монография. М.: Изд-во «Щит-М». – 1998. – 248 с.
15. Кодекс цивільного захисту України // Верховна Рада України від 02.10.2012 р. № 5403-VI.
16. Наказ Державного комітету з питань технічного регулювання та споживчої політики від 11.10.2010 р. № 457 Класифікатор надзвичайних ситуацій ДК 019:2010.